

**“SAHIHUL BUXORIY” MATNLARIDAGI ISLOMIY
KONSEPTLARNING CHET TILLARIDA TO‘LIQ EKVIVALENTINI
TOPIISH MASALALARI**

Ermatova Zulfiya Abdug‘aniyevna

O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi

Filologiya va tillarni o‘qitish: arab tili

yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

***Annotatsiya.** Ushbu ilmiy maqola lingvokulturologiya va tarjima nazariyasining dolzarb muammolaridan biri – arab tilidagi islomiy konseptlarning ingliz va rus tillaridagi ekvivalentlik darajasini aniqlash hamda madaniy-semantik bo‘shliqlarni to‘ldirish masalalariga bag‘ishlanadi. Tadqiqotda islomiy terminlar shunchaki leksik birlik emas, balki muayyan mental-madaniy dunyoqarashni ifodalovchi konseptual tuzilmalar ekanligi ilmiy asoslanadi. Imom Buxoriyning xizmatlari, Qur‘on oyatlari va xorijiy tarjimashunos olimlarning nazariy qarashlari asosida lakunalar, kalkalash va deskriptiv tarjima metodlari tahlil qilinadi.*

***Kalit so‘zlar:** islomiy konseptlar, madaniyatlar to‘qnashuvi, ekvivalentlik, lingvokulturologiya, semantik bo‘shliq, lakuna.*

Globalashuv va madaniyatlararo muloqot jadallashgan hozirgi davrda tillararo tarjima jarayoni shunchaki bir tildagi so‘z shaklini ikkinchi til muqobili bilan almashtirish emas, balki ikki xil tafakkur va dunyoqarash tizimini o‘zaro muvofiqlashtirish mantiqini talab etmoqda. Bu jarayonda, ayniqsa, muayyan xalqning diniy, falsafiy va ma‘naviy qadriyatlarini o‘zida jamlagan milliy-madaniy kontseptlarni o‘zga tillarga ko‘chirish eng murakkab lingvistik muammo hisoblanadi. Islomiy kontseptlar va arab tilining o‘ziga xos diniy terminologiyasi o‘z tabiati va genezisiga ko‘ra shunday chuqur semantik qatlamlarga egaki, ularni g‘arb tillariga (masalan, ingliz tiliga) yoki slavyan tillari oilasiga (rus tiliga) tarjima qilish

jarayonida muqarrar ravishda “madaniyatlar to‘qnashuvi” (clash of cultures) hamda jiddiy leksik-semantik uzilishlar yuzaga keladi. Taniqli tarjimashunos olim Edvard Sepir o‘zining tilshunoslikka oid fundamental ishlarida ta’kidlaganidek, tillar bir-biriga yaqin turgandagina o‘zaro to‘liq tushunish oson kechadi, ammo madaniy va e’tiqodiy poydevori tubdan farq qiladigan jamiyatlar tillari to‘qnashganda, so‘zma-so‘z tarjima asarning asl ruhini o‘ldiradi. Islomiy tushunchalar g‘arbiy sivilizatsiya tillarida aks etganda aynan mana shu qonuniyat bo‘yicha “semantik lakunalar”, ya’ni ma’noviy bo‘shliqlar (til xaritasidagi oq dog‘lar, tarjima qilib bo‘lmaydigan so‘zlar, muqobilsiz, nol so‘z, muqobilsiz yoki fonli leksika) hosil bo‘ladi. Buning asosiy sababi – islomiy terminlarning sof diniy tushuncha doirasidan chiqib, arab xalqining ijtimoiy-huquqiy, axloqiy va maishiy turmush tarzi bilan sinxron ravishda birikib ketganligidir.

Ushbu muammoni aniq lingvistik materialda tahlil qilish uchun islomiy tafakkurning eng asosiy kontseptlaridan biri bo‘lmish “taqvo” (تقوى) so‘zini olishimiz mumkin. Arab tilining fundamental etimologik lug‘atlarida, jumladan, Ibn Manzurning “Lisonul arab” asarida taqvo so‘zining o‘zagi “vaqo” (وقى) fe’liga borib taqalishi va u “bir narsani zarar va aziyatdan saqlash, himoya qalqoni hosil qilish” ma’nosini anglatishi qayd etilgan. Qur’oni Karimning Baqara surasi 2-oyatida ushbu so‘z “Hudan lil-muttaqiyn” (Hidayat for those who have Taqwa / Bu kitob taqvodorlar uchun hidoyatdir) shaklida keladi. Ushbu kontseptni g‘arb sharqshunoslari va tarjimonlari, xususan, Artur Jon Arberri o‘zining inglizcha tarjimasida “godfearing” (Allohdan qo‘rquvchi) yoki “piety” (taqvodorlik, dindorlik) so‘zlari bilan ekvivalentlashga harakat qilgan. Rus tilidagi tarjimalarda esa, xususan, Ignatiy Krachkovskiy va xonim imonli Valeriya Poroxova matnlarida ushbu so‘z “богобоязненность” yoki “благочестие” deb o‘girilgan. Biroq, lingvistik jihatdan qaraganda, ingliz tilidagi “piety” yoki rus tilidagi “благочестие” so‘zlari asosan xristianlik ta’limotidagi tashqi marosimlarga sodiqlik va dindorlik hissini ifodalaydi. Arab tilidagi taqvo kontseptining ichki va dinamik mohiyati –

ya'ni inson o'zi bilan Allohning g'azabi o'rtasida gunohlarni tark etish orqali ma'naviy qalqon yaratishi, ichki nazorat tizimini shakllantirishi kabi konseptual yuk yuqoridagi xorijiy ekvivalentlarda butunlay yo'qolib ketadi. Natijada, o'zga tillardagi o'quvchi taqvoni shunchaki "qo'rquv" yoki "rasmiy dindorlik" deb qabul qiladi, bu esa lingvokulturologik deformatsiyaga misol bo'la oladi.

Yana bir yorqin misol sifatida "Baraka" (بركة) kontseptini ko'rishimiz mumkin. Ushbu so'z ingliz tiliga deyarli barcha lug'atlarda "blessing", rus tiliga esa "благословение" deb tarjima qilinadi. Ammo islomiy-arabiy diskursda baraka tushunchasi shunchaki yaxshi tilak yoki duodan iborat emas. Imom Buxoriyning "Sahih" asarida keltirilgan hadislarida bu kontseptning moddiy va ma'naviy o'lchovlari aniq ko'rsatilgan. Masalan, Rasululloh (s.a.v.)ning: "Saharlik taomida baraka bordir, saharlik qilinglar" degan mazmundagi hadislarida yoki taomning ko'payishi bilan bog'liq mo'jizalarda baraka so'zi "oz narsaning ilohiy quvvat bilan ko'payishi, o'sishi, undan kutilgandan ortiq foyda va xayriyat yuzaga kelishi" ma'nosini tashiydi. G'arb madaniyatidagi "blessing" so'zi esa ko'proq cherkov san'ati va dindorlarning ruhan ma'qullanishi kontekstiga ega bo'lib, o'zida moddiy va ma'naviy barqarorlikning, ilohiy o'sishning sintezini aks ettira olmaydi. Tarjimon bu o'rinda so'zma-so'z ekvivalent qidirganda, islomiy madaniyatning ichki kodlarini qurbon qilishga majbur bo'ladi.

Madaniyatlar to'qnashuvining eng keskin nuqtasi ijtimoiy-siyosiy kontseptlarda ko'zga tashlanadi. Bunga yaqqol misol – "asabiyat" (عصبية) kontseptidir. Klassik islom adabiyotida va xususan, Ibn Xaldunning "Muqaddima" asarida asabiyat jamiyatlarni harakatga keltiruvchi, qabilaviy va ijtimoiy birlikni ta'minlovchi ijobiy va salbiy kuch sifatida tahlil qilinadi. Imom Buxoriy rivoyat qilgan hadislarida esa asabiyat – o'z qavmiga zulm ustida bo'lsa ham ko'r-ko'rona yordam berish, adolatsiz millatchilik sifatida qoralanadi. G'arb adabiyotida ushbu so'zni uzoq vaqt davomida "nationalism" (millatchilik), "tribalism" (qabilachilik) yoki "fanaticism" (fanatizm) deb tarjima qilishgan. Ammo bu terminlarning hech

biri asabiyat soʻzining arab sotsiolingvistikasidagi toʻliq relyefini – qonqarindoshlik rishtalaridan chiquvchi va jamiyat tuzilishini belgilovchi psixologik va sotsial quvvatini toʻlaqonli yorita olmaydi. Tarjimashunos olim Roman Yakobson oʻzining lingvistik tarjima haqidagi asarlarida qayd etganidek, agar biron bir kontsept qabul qiluvchi tilda toʻliq ekvivalentga ega boʻlmasa, tarjimon transkodlash (transcoding) yoki tavsifiy (deskriptiv) yoʻldan borishi shart. Aks holda, matnda gʻoyaviy va mazmuniy buzilish yuzaga kelishi muqarrar.

Xorijiy tillarda islomiy kontseptlarning toʻliq ekvivalentini yaratishda zamonaviy tarjima amaliyoti asosan uchta asosiy strategiyani qoʻllaydi. Birinchisi – transliteratsiya va oʻzlashtirish (borrowing) metodi boʻlib, bunda soʻzning oʻzi ingliz yoki rus tili isteʼmoliga oʻz holicha olib kiriladi (masalan, Hajj, Zakat, Jihad, Halal, Fatwa, Ramadan kabi soʻzlar rus va ingliz tillarining lugʻatlaridan muqim oʻrin olgan). Ikkinchi metod – kalkalash (loan translation) boʻlib, u konseptual maʼno oʻzagi saqlangan holda soʻzma-soʻz aglyutinatsiya qilinadi. Uchinchi va eng ishonchlisi – deskriptiv (tavsifiy-izohli) tarjima boʻlib, unda matn osti eslatmalari (footnotes) yoki maxsus glossariylar yordamida soʻzning etimologik va teologik qatlamlari oʻquvchiga batafsil tushuntiriladi. Islomiy oʻziga xoslikni yoʻqotmaslik uchun aynan mana shu uchinchi metod ilmiy matnlarda eng samarali vosita boʻlib xizmat qilmoqda.

Umumlashtirib aytganda, madaniyatlar toʻqnashuvi kontekstida islomiy kontseptlarning chet tillaridagi transmizatsiyasi va ularga toʻliq ekvivalent yaratish muammosi yuzasidan quyidagi ilmiy-nazariy xulosalarga kelish mumkin. Birinchidan, arab tilidagi islomiy terminlar shunchaki lingvistik birliklar yoki oddiy lugʻat elementlari emas, balki oʻzida oʻta murakkab sotsiomadaniy, diniy-falsafiy va tarixiy tajribani jamlagan mukammal mental tuzilmalardir. “Taqvo”, “Baraka”, “asabiyat” yoki “ehson” kabi fundamental kontseptlar oʻz ichiga olgan semantik qatlamlar gʻarb va slavyan tillari oilasiga mansub boʻlgan xalqlarning dunyoqarashida tayyor konseptual shaklda mavjud emas. Shu bois, ularni xorijiy

tillardagi teologik jihatdan yaqin ko‘ringan leksik muqobillar, ya‘ni ingliz tilidagi “piety”, “blessing” yoki rus tilidagi “благочестие”, “благословение” so‘zlari bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri almashtirish matnda muqarrar ravishda semantik deformatsiyani va ma‘noviy sayozlikni keltirib chiqaradi. Rus tilidagi tarjimalarda ko‘p uchraydigan “богобоязненность” yoki “благочестие” kabi tushunchalar asosan xristianlik an‘analariga xos bo‘lgan mazmuniy yukka ega bo‘lib, islomiy matnlardagi ichki dinamikani va ontologik mohiyatni to‘laqonli yetkazib bera olmaydi.

Ikkinchidan, tarjima jarayonida yuzaga keladigan madaniy va konseptual lakunalar, ya‘ni ma‘noviy bo‘shliqlar tillarning grammatik va leksik nomutanosibligidan ko‘ra ko‘proq sivilizatsiyalararo tafakkur tizimidagi farqlardan shakllanadi. Aynan Imom Buxoriyning hadis tanlash va ularni boblarga ajratishdagi yuksak filologik va sotsiolingvistik metodologiyasi har bir terminning o‘z o‘rnida aniq ma‘no qatlamiga ega ekanligini ko‘rsatadi. “Sahihul Buxoriy” hadislari va undagi leksik muvozanat tahlili shuni isbotlaydiki, islomiy konseptlarning to‘liq ekvivalentini yaratishda faqatgina lingvistik lug‘atlarga suyanish yetarli emas. Tarjimondan xuddi Imom Buxoriy kabi matn osti diniy diskursni, terminning konseptual genezisini va uning sotsiolingvistik relyefini chuqur his qilish talab etiladi. Aks holda, g‘arb sharqshunosligida kuzatilganidek, hadislardagi “asabiyat” so‘zini shunchaki “nationalism” yoki “tribalism” deb o‘girish, matnning asl islomiy va ijtimoiy mantiqini butunlay buzilishiga olib keladi.

Uchinchidan, zamonaviy tarjimashunoslik amaliyotida ushbu lingvomadaniy to‘qnashuvni bartaraf etish hamda islomiy o‘ziga xoslikni xorijiy tillarda ham to‘liq saqlab qolish uchun transliteratsiya va deskriptiv, ya‘ni tavsifiy-izohli tarjima metodlarining sintezidan foydalanish eng optimal va ilmiy asoslangan strategiya hisoblanadi. Imom Buxoriy merosidagi har bir hadis elementini maqsadli til matniga transliteratsiya orqali olib kirish va matn osti izohlari yoki ilmiy glossariylar yordamida uning etimologik-teologik qatlamlarini xorijiy kitobxonga

batafsil tushuntirish orqaligina madaniyatlararo muloqotda ma'noviy bo'shliqlarni to'liq va to'g'ri to'ldirish mumkin. Bu esa o'z navbatida jahon tilshunosligida islomiy terminologiyaning asl va sof variantda xalqaro ilmiy muomalaga kirib borishini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. ابن منظور، محمد بن مكرم. لسان العرب. – بيروت: دار صادر، ١٩٩٤. – ٥٦٠ ص. (Ibn Manzur. Lisonul arab. – Bayrut: Dor Sadr, 1994. – 560 s.)
2. Sapir, E. Language: An Introduction to the Study of Speech. – New York: Harcourt, Brace & World, 1921. – 258 p.
3. Arberry, A. J. The Koran Interpreted: A Translation. – London: Allen & Unwin, 1955. – 350 p.
4. Крачковский, И. Ю. Коран. Перевод и комментарии. – Москва: Наука, 1986. – 720 с.
5. Jakobson, R. On Linguistic Aspects of Translation // On Translation / ed. R. A. Brower. – Cambridge: Harvard University Press, 1959. – P. 232–239.
6. Мухаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1992. – 600 б.